

Anmeldelser

SVEND GISSEL, EINO JUTIKKALA, EVA ÖSTERBERG, JØRN SANDNES, BJÖRN TEITSSON:
Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600. Comparative
Report from The Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages. Det
Nordiske Ødegårdsprojekt Publikation nr. 11. Stockholm, Almqvist & Wiksell
International, 1981. 304 s.

Med udgangspunkt i den nordiske historikerkongres i Bergen 1964, hvis emne var »Ødegårder og ny bosætning i de nordiske lande i senmiddelalderen«, organiseredes Det Nordiske Ødegårdsprojekt i 1968–69 med det formål at sammenligne udviklingen i den agrare bebyggelse og økonomi i tidsrummet ca. 1300–1600 på nordisk plan. Midlerne hertil er repræsentative punktundersøgelser i hver enkelt land med en afsluttende komparation. I 1972 forelå første bind af Det Nordiske Ødegårdsprojekts publikationsserie, »Nasjonale forskningsoversikter«, og fra 1977 er fulgt en stadig strøm af publikationer vedrørende de enkelte punktundersøgelser (DNØP nr. 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10) samt fra norsk side tillige redegørelser for det samlede »nationale« resultat (DNØP nr. 4 og 7). Det her foreliggende 11. bind, der udgør den afsluttende komparation på nordisk plan, bygger således på en lang række publicerede undersøgelser, men inddrager tillige resultater fra upublicerede manuskripter og arbejdsrapporter, tildels fra en række endnu ikke afsluttede punktundersøgelser.

Afhandlingen tilgodeser to hovedformål, dels en præsentation af projektet og dets resultater for et internationalt (engelsksproget) publikum dels en afsluttende nordisk komparation med særligt henblik på årsagsforholdene. Det indbyrdes forhold mellem disse to hovedsigter synes imidlertid ret uafklaret, omend den beskrivende præsentation klart dominerer over den komparative analyse. Imidlertid synes den internationale præsentation rigeligt indforstået, og der findes ikke i bogen en eneste side med en generel introduktion til det senmiddelalderlige Norden. Eksempelvis præsenteres Kalmarunionen mest udførligt i ordlisten (2 linier), omend det dog især for ikke-nordiske læsere måtte være interessant at vide, i hvor høj grad denne fælles politiske overbygning kan have haft indflydelse på bebyggelsesudviklingen eller evt. på de metodiske muligheder i kraft af ensartede beskatningsprincipper o.l. Disse mangler hænger givetvis i nogen grad sammen med, at bogens kapitler som hovedregel er fordelt enkeltvis på de 9 forfattere, hvorfor en del overlapninger og omvendt huller vanskeligt har kunnet undgås.

Bogens hovedforfattere er de nationale projektledere fra de 5 nordiske lande: Svend Gissel, Danmark (kap. 1, 3, 7 og 9 om hhv. ødegårdsprojektet i europæisk sammenhæng, projektorganisation, landgilde og handelsforhold); Jørn Sandnes, Norge (kap. 2, 5 og 11 om hhv. planlægningen af projektet, bebyggelsesudviklingen 1300–1540 og konklusion); Eva Österberg, Sverige (kap. 4 og 10 om hhv. metode og sociale aspekter); Eino Jutikkala, Finland (kap. 6 om bebyggelsesudvikling i det 16. årh.) og Björn Teitsson, Island (kap. 8 om geografiske variabler). Herudover har Erik Lønnroth som en af hovedinitiativtagerne bag projektet skrevet en introduktion, medens en ekskurs om en fælles finsk-svensk undersøgelse af Torneelvdalen skyldes Hans Sundström, Jouko Vahtola og Pentti Koivunen. Bogen er forsynet med en særdeles omfattende og nyttig bibliografi samt en lige så nyttig oversigt over projektets enkelte undersøgelser, deres medarbejdere og publikationer. Bogen afsluttes med ordliste og emneregister.

Det Nordiske Ødegårdsprojekt overgår, såvel hvad angår undersøgelseernes geografisk-kronologiske udstrækning som antallet af deltagende forskere, langt de hidtidige rammer for forskningsprojekter på det historiske felt. Når hertil lægges emnets utrolige kompleksitet, det sparsomme kildemateriale, og de forskellige nationalt prægede forskningstraditioner, der måtte koordineres på nordisk plan, må det fremhæves, at denne bogs fremkomst i sig selv er en meget stor præstation. Ikke alene er det første gang, at dette overordentlig vigtige emne behandles på nordisk plan, men dette kan tilmed foregå på baggrund af helt nye, omfattende forskningsresultater frembragt ved en fælles nordisk strategi, der hermed præsenteres for et internationalt publikum. I løbet af den godt halve snes år, der er forløbet fra projektets problemmæssige og metodiske afklaringsfase og indtil nu, er naturligvis meget blevet revideret, og i dag ville projektoplægget formentlig have set anderledes ud, men denne erkendelse er jo i sig selv et resultat af projektets undersøgelser.

Hovedproblemet i denne nordiske komparation er naturligvis i hvor høj grad de enkelte punktundersøgelser faktisk er komparable, eller som Erik Lönnroth udtrykker det i introduktionen: »The question remains as to whether we have managed to bridge the methodological gaps between some of the results«. Dette skyldes først og fremmest, at undersøgelserne er blevet ledet af 5 nationale projektgrupper, således at det metodiske oplæg nok er konsistent i det enkelte land, men til gengæld varierer en del fra land til land. Over hele Norden er ialt undersøgt ca. 40 områder under deltagelse af o. 90 forskere. Halvdelen af områderne ligger i Norge, medens 60 af de 90 forskere har været tilknyttet de danske undersøgelser. Årsagen til dette ligger i, at de danske punktundersøgelser (ialt 5) er blevet foretaget af tværvidenskabeligt sammensatte projektgrupper (historikere, stednavneforskere, geografer, arkæologer og geologer), medens der i de øvrige nordiske lande fortrinsvis er foretaget enkeltmandsundersøgelser, omend med inddragelse af tværvidenskabelig konsulentbistand.

Resultaterne af projektet konfirmerer i det store og hele det hævdevundne billede af ødegårdskrisens forløb, omfang og årsager, omend den opnåede langt større detailviden naturligvis har givet et mere differentieret billede, ligesom enkelte tidligere antagelser har måttet revideres.

Ødegårdsfænomenet kan stort set spores over hele Norden omend i meget forskelligt omfang. De bedste agerbrugsområder viser således kun svage spor af kontraktion – ordet krise synes her uanvendeligt, medens især Norge blev hårdt ramt. Her er ødefrekvenser på 50–70% normale. Det antoges tidligere, at de nordligste og østligste egne af Skandinavien tværtimod viste stærk ekspansion i senmiddelalderen, men dette viser sig for de nordlige egne vedkommende ikke at være tilfældet. For Torneelvområdet har DNØP's undersøgelser tilmed vist en helt anden og tidligere kolonisationshistorie end hidtil antaget (ekskursen). Derimod synes der for Finlands vedkommende stadig at være tale om en vis ekspansion ved middelalderens slutning.

De kronologiske holdepunkter er forholdsvis få og upræcise, hvorfor konklusionen her blot lyder, at omkr. 1450 var ødelæggelsen på sit højdepunkt. Ved midten af det 16. årh. sætter en generel stigning i gårdtallet ind, med undtagelse af Danmark og store dele af Island, hvor gårdtallet stort set holder sig stabilt. Som årsag til dette bølgedalsforløb peges især på demografiske forhold, idet pestforklaringen som følge af projektets undersøgelser synes styrket, ligesom de få epidemier i det 16. årh. kan forklare den stigende befolkning/bebyggelse. Også landgildefaldet forklares ved »shortage of labour«, medens geografiske og driftsøkonomiske faktorer kun tænkes at have ledsagende betydning. Klima, handel, kommunikation, krige og besiddelsesforhold affærdiges derimod som primære årsager til bebyggelsens regression, omend sådanne faktorer kan forklare ødelæggelsens permanens. Drøftelsen af årsagsforholdene er imidlertid som helhed skuffende, først og fremmest fordi den tilsigtede komparative analyse øjensynlig kun lod sig gennemføre i meget begrænset

omfang som følge af variationer i de anvendte metoder. Der synes her at kunne peges på tre hovedårsager.

For det første er der kun i ringe grad foretaget en begrebsmæssig afklaring af måleenhederne. Det står for anmelderen hen i det uvisse, hvorvidt en islandsk, en nordnorsk, en midtsvensk og en Falster-*gård* virkelig er komparable størrelser, ligesom der heller ikke synes at være tilstrækkelig opmærksomhed omkring dette begrebs mulige ændring over tid. Trods alt er det en 300-årig periodes bebyggelsesudvikling, der beskrives. Højmiddelalderens danske bryde-gårdsæde-system er således ikke umiddelbart komparabelt med senmiddelalderens fæstegårde. Dernæst er der en klar tendens til at sætte bebyggelsesenheder = gårde, hvorved husklassens betydning i det samlede bebyggelsesbillede overses. Da bebyggelsesekspansionen i Danmark i det 16. årh. netop tager form af øget hustal, kommer den vildledende konklusion til at lyde på, at »the number of settlement units« stort set forblev uændret i Danmark (s. 216).

For det andet er en række vedtagne fælles undersøgelsesstrategier øjensynligt kun delvis blevet ført ud i livet. Det fremgår således ikke, om og i givet fald hvordan den anvendte forklaringsmodel (s. 56) er blevet omsat til målelige forhold. De enkelte undersøgelsesområder blev udvalgt under hensyn til varierende økonomiske og landbrugsmæssige betingelser, således at det ved hjælp heraf skulle være muligt at teste de enkelte faktoreres betydning. Bl.a. på grund af store uligheder internt i de enkelte områder er denne strategi dog senere i hovedsagen opgivet, således at punkterne nu snarere tjener beskrivende (krisens forekomst i Norden) end forklarende formål. Endelig var det tanken, at de enkelte bebyggelsesenheder i områderne skulle klassificeres i forhold til et omfattende sæt geografiske variabler, men »in reality only certain specific variables have been tested systematically«.

Den største hindring for den fælles nordiske komparation ligger dog i, at den i Norge anvendte retrospektive metode afviger markant fra nabolandenes forskning. Kernepunktet i »den norske metode« er en rekonstruktion af højmiddelalderens bebyggelsesmaksimum ved hjælp af a) ældste belæg på gårdene b) landgildens størrelse og sammensætning, c) besiddelsesforhold, d) gårdsnavne og e) arkæologisk materiale. Det således rekonstruerede maksimum sammenholdes med senmiddelalderens minimum (i hovedsagen etableret ud fra skattelister o. 1520), hvorved ødefrekvensen udfindes. Metoden synes unødigt omstændelig eftersom højmiddelalderens maksimum (c) øjensynlig må udfindes ved at lægge gårdtallet i 1520 (a) sammen med formodede forsvundne gårde (b). For at komme til »c« må man altså nødvendigvis først have udfundet »b«. Metoden ville have vundet i klarhed, såfremt man var startet i en veldokumenteret bebyggelsessituation (formentlig i det 17. årh.) for herefter trinvis at bevæge sig tilbage til 1520 niveauet og herfra og på dette grundlag argumentere for tidligere forsvundne gårde.

Som minimum burde den norske respektive dansk/svenske metode have været bragt i anvendelse samtidigt i en række områder for at afgøre sammenligneligheden. Der anføres kun ét eksempel på en sådan metodisk krydsrevision, og her gav den norske og svenske metode ødeprocenter på hhv. 70 og 46% ! (s. 104). Projektdeltagerne synes at have draget den konklusion, at det ergo kun er muligt med grove sammenligninger såsom ingen, betydelig og meget betydelig ødelæggelse, medens det dog ville være mere nærliggende at konkludere, at én eller begge metoder giver et fejlagtigt resultat. Hvilken af mulighederne, der er den rigtige, må kunne afgøres ved arkæologisk kontrol i en række særligt udvalgte testområder.

Hvor det overordnede mål til stadighed har været at følge den totale bebyggelsesudvikling, så har man dog i praksis især koncentreret sig om at følge øde-læggelsen og evt. sammenveje øde-læggelsens omfang med de samtidige tegn på kolonisation. Det burde imidlertid her have været fremhævet, at det metodisk set er langt lettere at fastlægge en forsvundet senmiddelaldergård (e silentio beviset skal føres i det 16.-17. årh.s. kildemateri-

ale) end en nyoprettet senmiddelaldergård (hvor e silentio beviset skal føres i det 14.-15. årh.), hvorfor nyoprettelser er uhyre svære at følge i senmiddelalderen.

Vi har stadig en række publikationer til gode fra Det Nordiske Ødegårdsprojekt, ligesom den metodiske diskussion givetvis vil fortsætte. Der er dog al mulig grund til at formode, at den foreliggende afhandling vil udgøre slutstenen på projektets nordiske ide, den fælles komparation. Det Nordiske Ødegårdsprojekts undersøgelser har, som det endnu en gang skal fremhæves, for første gang gjort det muligt at give en generel beskrivelse af krisetidens forløb over hele Norden og dermed sætte Norden i international sammenhæng. Samtidig har projektet belært os om, at komparative analyser på et sådant ambitionsniveau kræver utrolig stringens i teori, metode og analyse – en stringens det kan være vanskeligt for ikke at sige umuligt at opnå, når så mange forskere med så vidt forskellig baggrund skal samarbejde på tværs af landegrænserne.

Erland Porsmose

AKSEL E. CHRISTENSEN: Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439. København, Gyldendal, 1980. 308 s. + 16 s. seglkatalog. 225 kr. indb.

Ved Aksel E. Christensens død i slutningen af 1981 mistede danske middelalderhistorikere på én gang deres nestor og førstemand. Som historiker var hans mål beherskelsen af politiske og økonomiske såvel som sociale og statsretlige aspekter af historiens forløb, og bag minutiøse kildeundersøgelser søgte han i en række større arbejder syntesen. Skønt hans virke ikke fra begyndelsen ensidigt rettede sig mod middelalderhistorien, var han mod slutningen af sit liv nået langt i retning af at overskue alle tidsafsnit af det danske middelaldersamfund ud fra et personligt kendskab til centrale dele af kildematerialet. Hovedværket »Kongemagt og Aristokrati« havde sit tyngdepunkt i tiden fra Valdemar Sejrs til Valdemar Atterdag, siden fulgte bogen om vikingetiden og synteser over udviklingen frem til valdemarstidens ophør.¹ At også unionstiden havde hans interesse vidste man fra spredte afhandlinger, men kronen på værket i den henseende blev dog den bog han afsluttede i sit otium, og som her skal gøres til genstand for nærmere omtale.

Som universitetslærer opretholdt Aksel E. Christensen den gamle undervisningsform forelæsningsen som han anvendte til kritisk at tage stilling til emner hvorom der forelå omfattende forskning. Grundlag for kritikken var altid omfattende og dybtgående kildestudier. »Kongemagt og Aristokrati« og »Vikingetidens Danmark« var karakteristiske frugter af denne virksomhed og nu tilsvarende bogen om Kalmarunionen. Aksel E. Christensen stillede strenge krav om forpligtethed på kilderne, hvilket ikke er ensbetydende med at han var tilhænger af den opfattelse at kun det er sandt som kan belægges med direkte kildeudsagn. Det var mønstret mellem kilderne og den helhed hvori de indgik det gjaldt om at finde, men den grundige, nøjagtige, metodisk holdbare analyse af kildeteksten var for ham det uomgængelige udgangspunkt for drøftelsen af et problem. Han var måske mindre iderig end sin forgænger, Erik Arup, men hans jugement var sikrere. Han havde en fin evne til at stille problemet, og han var i sin egen praksis i stand til at skelne mellem mulige, sandsynlige og sikre tolkninger. Når andre begik hvad han anså for metodiske fejl faldt hammeren nådesløst. I denne bog går det specielt ud over Gottfrid Carlsson der gang på gang i det 14. århundrede så tilløb til nordiske unioner som efter Aksel E. Christensens

¹ Kongemagt og Aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil unionstiden. København 1945/reprotryk med supplerende noter 1968; Vikingetidens Danmark på oldhistorisk baggrund. København 1969; Mellem Vikingetid og Valdemarstid, HT 12. rk. II, 1966, s. 31-56; Tiden 1042-1241, Gyldendals Danmarks Historie I. København 1977.